

О.В. Мер'є, Л.О. Шулдан*

Національний університет "Львівська політехніка",
кафедра дизайну та основ архітектури,

*кафедра архітектурних конструкцій

ТИПОВІ ПРОЕКТИ ДЕРЕВ'ЯНИХ ШКІЛ ГАЛИЧИНИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ ст.

© Мер'є О.В., Шулдан Л.О., 2013

Представлено типові проекти дерев'яних шкіл Галичини першої чверті ХХ ст.

Ключові слова: типовий проект, дерев'яна архітектура, школа, Галичина.

Presented a model projects of the wooden schools in Galicia first quarter of the twentieth century.

Key words: model project, wooden architecture, school, Galicia.

Постановка проблеми

Незважаючи на значну активізацію дослідження архітектури України, в останнє тридцятиліття українські та закордонні дослідники практично не займалися питаннями типових проектів шкіл. У межах цієї статті запропоновано розглянути дерев'яні школи Галичини першої чверті ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Тематикою архітектури навчально-виховних будівель, зокрема шкіл, займалися: д-р арх. Л. М. Ковальський, котрий висвітлив проблеми її розвитку; д-р арх. В. І. Єжов розглянув її як елемент комплексів громадських установ; О. С. Слепцов присвятив своє дослідження формуванню об'ємно-планувальної структури шкільних будівель в складних інженерно-геологічних умовах, О. М. Дячок визначила принципи формування архітектури шкіл з нетрадиційними методами навчання [2]; д-р арх., проф. В.І. Проскураков та канд. арх. Л.О. Шулдан ставили питання архітектури шкіл з погляду принципів удосконалення з урахуванням енергозощаджування [6]; різним аспектам розвитку архітектури шкіл присвятили свої роботи П. Гранкін [3, 141], Н.А. Консулова, Г.І. Лаврик, О.О. Начева, Ю.Г. Рєпін, І.Д. Родічкін, І.І. Середюк, С.В. Сьомка, В.О. Тімохін, В.З. Ткаленко, І.О. Фомін, В.Т. Шпаківська та ін.

Формулювання цілі статті

Введення в науковий обіг фактологічних та аналітичних матеріалів про типові проекти дерев'яних шкіл Галичини першої чверті ХХ ст.

Виклад основного матеріалу

Активне будівництво шкіл на теренах Галичини розпочалося у 1860–1870 рр. І вже у 1875 р. їх було 2693 (зокрема, 1093 – польських, 1340 – українських та 260 – утравквістичних (двомовних)), здебільшого побудованих згідно з типовими проектами мурованих шкіл. З початку ХХ ст. досліджувані об'єкти зводили за індивідуальними проектами. Часто пристосовували під школи (інколи – після перенесення) колишні дерев'яні плебанії, вілли тощо. У 1900 р. було 4235 шкіл (2099 – польських, 2136 – українських (насправді змішаних)). У 20-ті роки ХХ ст. надзвичайно

гостро постає питання створення типових проєктів шкіл. В останні роки перед Першою світовою війною було близько 3000 українських народних шкіл [8].

Згідно з дослідженнями, у 1921 р. львівський інж.-арх. Мар'ян Осинський виконав три типові проєкти початкових шкіл малопольського типу: тип I та II – однокласні дерев'яні школи, тип III – двокласна мурована (загальною площею 291 м²) [7, 4].

Малопольський тип I (рис. 1) – це проєкт 1921 р. однокласної школи, загальною площею 156 м², запроєктованої на ділянці розміром 70,00 x 40,00 м. Опис об'єкта згідно з проєктом [7, 8]: дерев'яний – зрубної конструкції (бруси 200 x 200 мм), на підмурівку висотою 0,60 м. Розміри плану фундаменту – 13,25 x 14,70 м, першого поверху – 13,00 x 13,40 м, даху – 14,20 x 13,20 м. Об'єкт одноповерховий, з горищем. Як альтернативу, запропоновано також муровану пивницю, розмір плану якої – 6,35 x 4,80 м, висота – 1,80 м, зі склепінчастою стелею. Вхід до школи запроєктовано з боку головного (західного) фасаду. До нього проводять три сходинок і він доступний двостулковими дверима (в кожній стулці по 4 фільонки), із вузькими віконцями по боках з однією фрамугою. У південно-західному наріжнику – тамбур (розмір плану якого – 3,90 x 1,45 м), далі – через двостулкові двері потрапляємо до вбиральні (3,90 x 5,15 м), освітленої двома вікнами з південної сторони і з одностулковими дверима – з північної, що проводять до класу. Розмір плану класу – 8,50 x 5,70 м, висота – 3,50 м; він освітлювався трьома широкими двостулковими вікнами з трьома рядами фрамуг (заввишки 1,80 м), влаштованими на висоті 1,20 м – з боку головного (західного) фасаду. Зі сторони тильного (східного) фасаду запроєктовано ганок (2,00 x 1,20 м), доступний трьома сходинок з півночі; сформований п'ятьма стовпами, між якими влаштовано вікна, нижче та вище від яких – вертикальне шалювання; накритий двосхилим дашком. З ганку є вхід у сіни, а звідти – в пивницю, кухню (4,15 x 3,60 м) і прохідну кімнату (4,20 x 5,70 м), між якими також влаштовано двері. Кухня освітлена одним широким вікном з півночі, з неї був вхід у складське приміщення, а також до неї примикала ніша (заввишки 2,0 м), в якій було влаштовано ліжко (1,80 x 1,10 м). Прохідна кімната – з двома вузькими вікнами зі сходу (висота 1,30 м). З прохідної кімнати були двері у наступну кімнату (в південно-східному наріжнику будівлі), з вікнами з півдня та сходу (висота 1,30 м, з двома рядами фрамуг), влаштованими на висоті 0,90 м. Висота інтер'єрів кімнат та кухні – 2,80 м, у них також запроєктовано печі. Усі дверні та віконні прорізи прямокутні. Під навісом даху по периметру будівлі видніються різьблені балки. Довершеності будівлі надавав високий складний дах: над південним об'ємом – трисхилий, над північним – вищий двосхилий, низом з опасанням. Поля фронтонів з двома маленькими круглими прорізами для вентиляції; вітрові дошки з мотивом хвиль. Причілки головного та тильного фасаду декоровані шалівкою типу “викладка”. Декоративний фронтон південного фасаду – із шалівкою “в смерічку”. У полі фронтона двосхилого даху над класом напис – “1921 Szkoła” (“1921 Школа”). Цей проєкт виник під впливом пошуку національного стилю. Екстер'єр будівлі запроєктовано в модерні під впливом народного малопольського дерев'яного будівництва.

Малопольський тип II (рис. 2) – це проєкт однокласної школи, загальною площею 182 м², запроєктованої на ділянці розміром 70,00 x 40,00 м. Опис об'єкта згідно з проєктом [7, 6]: дерев'яний – зрубної конструкції (бруси 200 x 200 мм), на підмурівку висота 0,60 м. Розміри плану фундаменту – 19,40 x 11,75 м, першого поверху – 19,30 x 13,55 м, даху – 19,20 x 13,25 м. Об'єкт одноповерховий, з горищем. Як альтернативу, запропоновано також муровану пивницю (товщина стін 450 мм), розмір плану якої – 4,20 x 9,60 м, висота – 1,80 м, зі склепінчастою стелею. Усі дверні та віконні прорізи прямокутні, за винятком слухових вікон даху. Під навісом даху по периметру будівлі видніються різьблені балки. Дах складний, багатосхилий. Поля фронтонів з двома маленькими круглими прорізами для вентиляції; вітрові дошки з мотивом хвиль. Причілки головного та тильного фасадів декоровані шалівкою “в смерічку”. Екстер'єр будівлі запроєктовано в модерні під впливом народного малопольського дерев'яного будівництва.

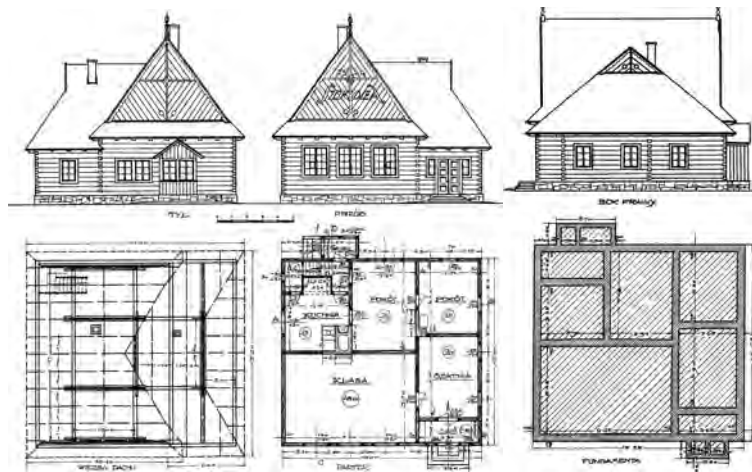

Рис. 1. Типовий проект дерев'яної однокласної школи малопольського типу.
Тип I, загальною площею 156 м², інж.-арх. М. Осинський. Плани, фасади [7, 8].

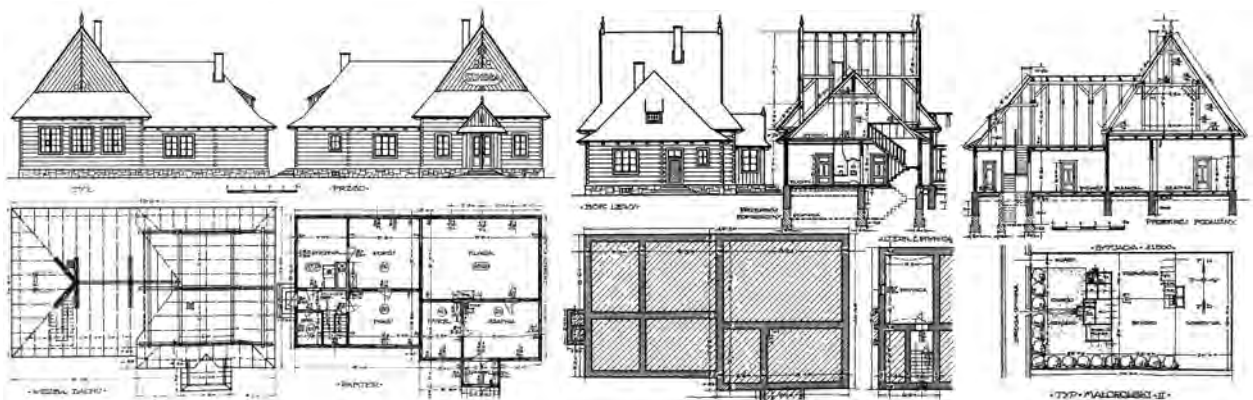

Рис. 2. Типовий проект дерев'яної школи малопольського типу.
Тип II, загальною площею 182 м², інж.-арх. М. Осинський [7, 6]

5 квітня 1922 р. Міністерство релігійних визнань та громадської просвіти видало наказ щодо будівельних програм для початкових шкіл, пристосованих до тогочасних вимог шкільної гігієни та навчальної програми. Так, Міністерство опрацювало та опублікувало низку проектів шкільних будівель, щоб уникнути необхідності опрацювання спеціальних проектів для кожної школи, яку треба збудувати, а також щоб вирішити питання, якщо застосувати готовий проект неможливо. В основу зошитів I та II – з типовими проектами покладено проекти, опрацьовані згідно з розпорядженням 28 лютого 1925 р., а у зошити III і IV – згідно з розпорядженнями 15 травня 1931 р. Варто також зазначити, що у зошиті IV були проекти лише мурованих шкіл, натомість у зошиті III – тільки дерев'яних. Дерев'яне будівництво мало низку переваг над мурованим, хоча друге і було вогнетривким, проте вимагало довшого періоду часу та певної пори зведення будівлі, кваліфікованих ремісників, часом недоступних матеріалів і, насамперед, було дорогим. Натомість дерев'яне, а особливо у провінції (за винятком незаліснених територій), було дешевшим, швидшим у реалізації та у будь-яку пору року, після зведення будівлею відразу можна було користуватись, бо вона суха, не потребує кваліфікованих працівників, адже сільські мешканці були добре обізнані у дерев'яному будівництві [13, 2].

Організаційний ступінь школи залежав від того, скільки дітей шкільного віку проживало в області. Так, у школах на 300 учнів включно, було передбачено меншу кількість класів. У двокласній школі в одному класі вчилися чотири покоління, а в іншому – решта поколінь. А в однокласній школі в одному класі вчилися сім поколінь [9, 7]. Згідно з наказом 17 лютого 1922 р. під забудову 1, 2 та 3-класних шкіл надавалась площа території 5600 м², при більшій кількості класів – 8500 м². Причому, вибираючи проект, насамперед увагу необхідно було звернути на

ситуаційний план (орієнтацію за сторонами світу), до якого був прив'язаний об'єкт, з можливістю доцільного використання на території, окрім шкільної будівлі (віддаленої на 12 м від дороги), спортивного залу чи майданчика, господарських будівель, вчительських помешкань, шкільного подвір'я (не менше ніж 25 x 50 м, тобто 1250 м²), шкільного та вчительського городів тощо. Було також опрацьовано три типи ситуаційних схем залежно від форми земельної ділянки: 1) на квадратній чи наближеній до квадрата; 2) на видовженій у напрямку паралельно до дороги; 3) на видовженій у напрямку перпендикулярно до дороги [13, 4–10]. Регламентувалась відстань від стін шкільної будівлі до сусідньої будівлі – в 2 рази більша за висоту будівель. Окрім цього, відстань від сусідньої межі мала становити 6 м, а до сусідніх будівель – 12 м тощо [13, 3].

Незалежно від типу дерев'яних конструкцій стін, під час зведення дерев'яних будівель необхідно було дотримуватись таких приписів: старанно закладати фундаменти під будинок та забезпечити його від вологи та земляних газів. Для цього необхідний був граніт, добре випалена цегла, бетон тощо, фундаменти закладали на глибині шару, що не замерзає, відтак ізолювали зруб будинку від фундаментів шаром просмоленого руберойду. З метою влаштування підлоги треба було зібрати верхній шар землі та замінити його піском або глиною, що не містять органічних частинок. У випадку зведення об'єкта з “пруського муру” необхідно було забезпечити від вологи та гниття підвалини, балки та кістяк будівлі, обробивши місця дотику з муром смолою чи іншими засобами. Щоб запобігти потраплянню холоду через стіни, вікна та двері, необхідно було старанно заповнити щілини мохом тощо; при стовпній конструкції – заповнити простір між шалюванням торфом, тирсою, змішаною з вапном, глиною, січкою тощо та оббити шалювання руберойдом. Для будівництва необхідно було використовувати лише суху деревину, зокрема для зрубів, підлоги, шалівки тощо. Шалівка повинна бути з вузьких дощок (8–12 см). Стіни екстер'єру будівлі забезпечували від вологи та руйнування шалюванням дошками, покритими засобами для запобігання гниттю, а віконні та дверні рами фарбували олійною фарбою. Щоб запобігти проникненню холоду через стелі, їх необхідно було вимащувати сумішшю з глини та січки, торфу, тирси з вапном тощо, завтовшки не менше ніж 10 см. Для запобігання замоканню будівлі з похилими дахами її старанно накривали дахівкою або гонтом, з плоскими дахами – бляхою чи просмоленим руберойдом. Рекомендовано також зовнішні стіни шалювати дошками до висоти 1,5 м, полакувавши їх. Тинькування стін можна виконувати після висихання деревини, у протилежному випадку тиньк під впливом деформації деревини буде тріскати та відпадати [13, 10]. Проте навіть найсумлінніше виконання будинку не гарантує взимку нормальної температури, тому, враховуючи, що добре виконаний дерев'яний будинок повинен краще запобігати проникненню холоду, ніж мурований із товщиною стін у дві цегли, варто запроєктувати по одній печі (рекомендовано влаштувати кахельні) на клас і дві – у спортзалі. Печі потрібно влаштовувати не менш ніж на 15 см від стін та дерев'яних конструкцій [13, 11].

У 1925 р. видано проект технічної документації побудови типових будинків початкових шкіл у Львівському окрузі, оснований на збірці проектів, опублікованих у Варшаві в цьому році. З-поміж 48 проектів, опублікованих в зошиті I, було лише 3 проекти дерев'яних шкіл (однієї однокласної та двох двокласних, запроєктованих у стилі модерн) [9, 34–35; 10, 42–43; 11, 44–45]. Зокрема, проект № 2 – однокласна школа, загальним об'ємом 710 м³, виконав Г. Рутківський. Опис згідно з проектом (рис. 3, а) [9, 19]: об'єкт дерев'яний (зрубної конструкції), на бетонно-цегляному підмурівку. Одноповерховий, з пивницями та мансардою. Планувальна структура – коридорного типу. Загальні розміри плану – 13,10 x 12,25 м. Загальна висота екстер'єру – 10,5 м. На першому поверсі – зі сходу запроєктовано ганок з двома високими стовпами (що височіють на рівні мансарди), з якого був вхід в тамбур, далі – в коридор, що провадив до канцелярії та класу. З заходу був запроєктований вхід у тамбур із сходами, які провадили на мансарду з коридором, трьома прохідними кімнатами та кухнею. Дверні та віконні прорізи екстер'єру – прямокутні. В мансарді дверні прорізи прямокутні з півкруглим завершенням. Проект виконано в стилі модерн.

Проект № 8 – двокласна школа, загальним об'ємом 1183 м³, виконав Г. Рутківський. Опис згідно з проектом (рис. 3, б) [10, 23]: об'єкт – дерев'яний (каркасної конструкції з горизонтальним дощатим заповненням), на бетонно-цегляному підмурівку, на якому влаштовано лежень. Одно-

поверховий, з півницею із пласким перекриттям і мансардою. Загальні розміри плану ~ 15 x 18,90 м. Загальна висота ~ 11,5 м. На першому поверсі з півдня запроєктовано тамбур, з півночі – коридор, з якого можна потрапити до двох класів та канцелярії. Зі сходу – сходи зі сходами, що провадять на мансарду, з коридору якої були дверні прорізи у кухню та три кімнати. На другому поверсі – балюстрада із різьбленими дерев'яними балясінами. В інтер'єрах – печі. Віконні прорізи прямокутні. Дверні – прямокутні та з лучковими завершеннями, із віяловими вікнами вгорі. Обидва проекти Г. Рутківського запроєктовано у стилі модерн з елементами „швейцарського” стилю.

Проект № 9 – двокласна школа, загальним об'ємом 1269 м³. Виконав Ф. Куммант – у стилі модерн, з елементами “садибного” стилю. Це найвишуканіший, із описаних у цій публікації, типовий проект дерев'яної школи. Опис згідно з проектом (рис. 4) [11, 24]: об'єкт дерев'яний (зрубної конструкції – “ластівчин хвіст”), на бетонно-цегляному підмурівку. Загальні розміри плану – 22 x 11 м. Загальна висота екстер'єру – 12,25 м. Одноповерховий з мансардою. З південного заходу запроєктовано вхід у тамбур (2,20 x 4 м), а далі – у коридор (12,50 x 4 м), який водночас виконував функцію відпочинкової зони, а звідти були входи у канцелярію (4 x 4 м) та два класи (кожен розміром 8,40 x 6 м), розділені ін. тамбуром (2,30 x 6 м) із входом зі сходу. У ньому були сходи, що провадили на мансарду, де запроєктовано 2 кухні та 4 кімнати. В інтер'єрі – печі. Двері – прямокутні. Вікна – прямокутні, дахові – типу “вічко”. Дахи багатосхилі. Декорування школі надали: балки, що виступали по периметру будівлі у вигляді гусаків, на які спирається дах; шальований фронтон, віконні скриньки для квітів.

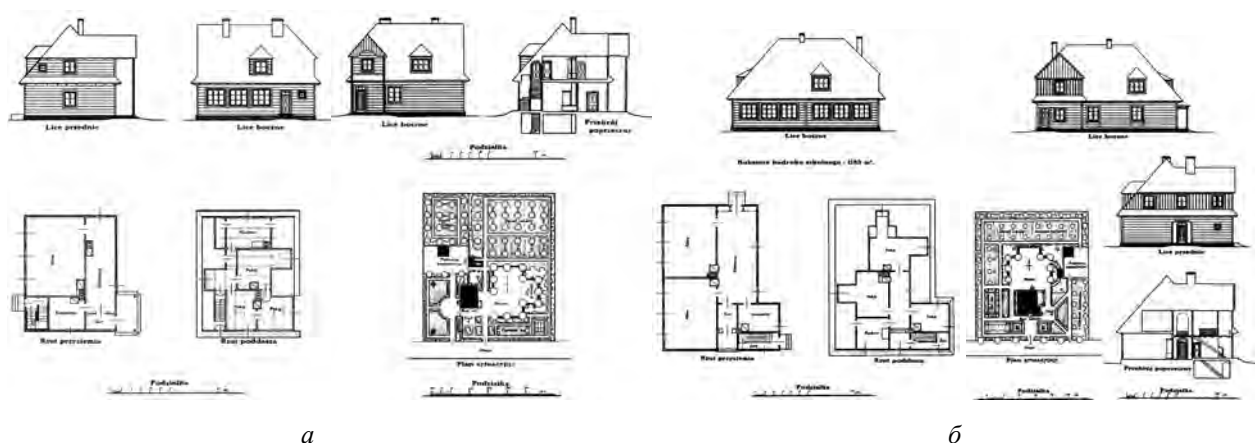

Рис. 3. Типові проекти дерев'яних шкіл, які запроєктував арх. Г. Рутківський: а – проект однокласної школи, загальним об'ємом 710 м³ [9, 19]; б – проект двокласної школи, загальним об'ємом 1183 м³, [10, 23]

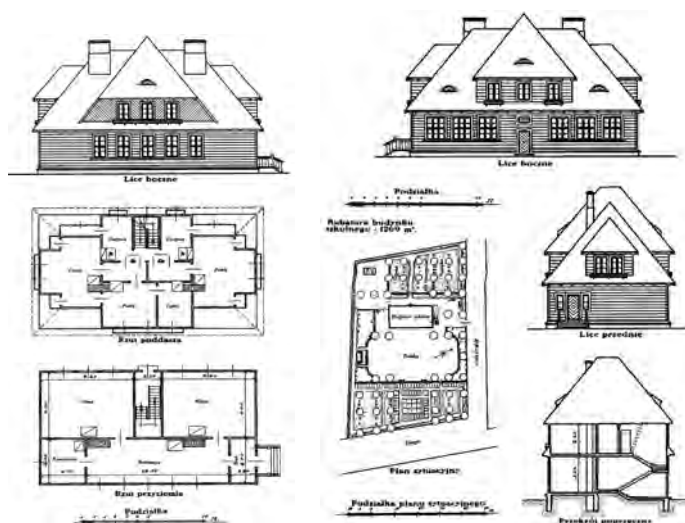

Рис. 4. Типовий проект дерев'яної двокласної школи, загальним об'ємом 1269 м³, арх. Ф. Куммант [11, 24]

Ще один типовий проект сільської початкової школи у стилі модерн виконав В. Паук 11.І.1938 р. На плані зазначено передпокій, 4 кімнати і кухню. Проте це радше проект сільської дерев'яної хати у стилі модерн, пристосований під школу. Аналогом для створення цього проекту могла бути праця „Відбудова знищених осель в Східній Галичині”, в якій, наприклад, подано креслення хати для господаря на 20–30 морг, яку запроєктував Олександр Лушпинський [1]. Опис школи згідно з проектом (рис. 5) [5, 1]: об'єкт дерев'яний (зрубної конструкції), на бетонно-цегляному підмурівку, на якому влаштовано лежень. Одноповерховий з горищем. Загальні розміри плану – 11,50 x 7,10 м. Загальна висота екстер'єру – 8,4 м. Тип планування – коридорно-анфіладне. В інтер'єрі – печі. Об'єкт запроєктовано у стилі дерев'яного народного будівництва.

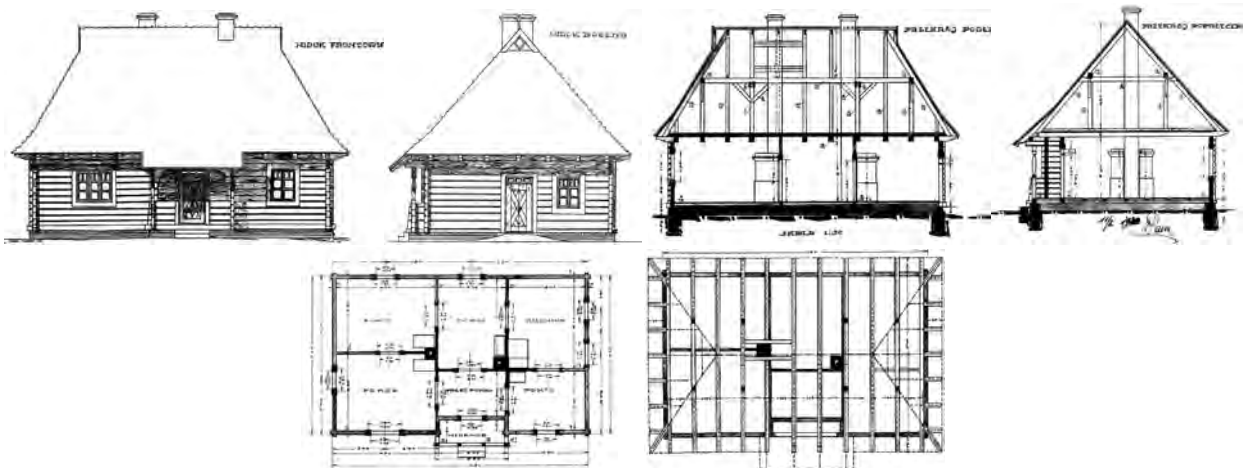

Рис. 5. Типовий проект сільської початкової школи, 11.І.1938 р. [5,1]

А у збірнику типових проектів будівництва шкіл, виданих у 1931 р., з-поміж 82 опубліковано лише чотири проекти дерев'яних шкіл (усі 4-класні): № 5 [12, 36], № 6 [12, 37] (детальніші креслення цього проекту виявлено у справі 253 фонду 179, опису 2а ЦДІАУ у м. Львові), № 7 [12, 38], № 8 [12, 39]. Окрім цього, план проекту № 6 (рис. 6, б) є віддзеркаленою копією плану проекту № 5 (рис. 6, а), з тією відмінністю, що клас при вході запроєктовано в кінці коридору. Досить схожий на проект № 5 також проект № 7 (рис. 7, а), проте на ньому школа двоповерхова мансардного типу; між великим класом при вході та трьома суміжними класами влаштовано сходи, а житлові приміщення запроєктовано в об'ємі мансарди. Аналогічно проект № 6 використано для створення проекту № 8 (рис. 7, б). Як і на вищезазначеному проекті № 7, ця школа теж була двоповерховою мансардного типу – із двома кімнатами та кухнею в об'ємі мансарди [12, 39]. Вищезазначені проекти виконано під впливом раціоналістичної течії модерну, тому усі вони характеризуються лаконічним архітектурним вирішенням екстер'єрів, з прямокутними дверними та віконними прозірами.

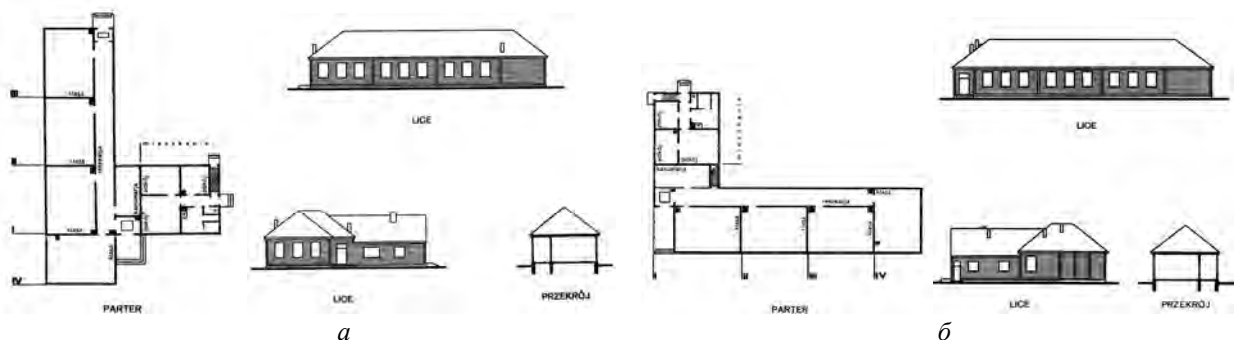

Рис. 6. Типові проекти дерев'яних одноповерхових шкіл, 1931 р.:
а – проект 5 [12, 36]; б – проект 6 [12, 37]

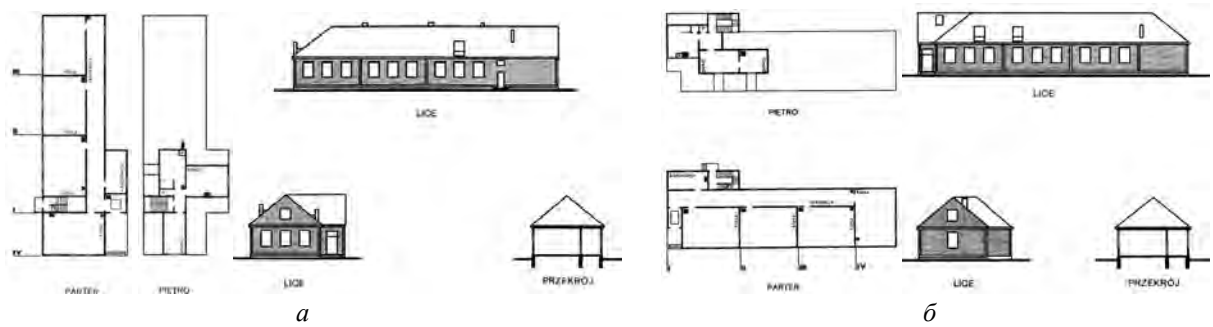

Рис. 7. Типові проекти дерев'яних одноповерхових шкіл мансардного типу, 1931 р.:
а – проект 7 [12, 38]; б – проект 8 [12, 39]

У зошиті IV, виданому Міністерством релігійних визнань та громадської просвіти, проекти № 1 (рис. 8, а) [13, 13], 2 [13, 15], 3 [13, 17] виконано у стовпній конструкції і для них передбачались плоскі дахи, а № 1а [13, 14], 2а [13, 16], 3а [13, 13–18] – у зрубній конструкції з похилими дахами [13, 3]. Проекти № 1–4 – чотирикласних шкіл [13, 18], № 5–6 – семикласних (рис. 8, б) [13, 19–21]. Вікна класів передбачили з сонячної сторони. Ці проекти теж було виконано під впливом раціоналістичної течії модерну. Ширше застосування дерева для зведення дерев'яних шкіл спонукало Міністерство опрацювати також проекти житлового будинку при школі [13, 22], дешевого дерев'яного спортивного залу з душовими та без [13, 24], а також типових дверей та вікон [13, 23].

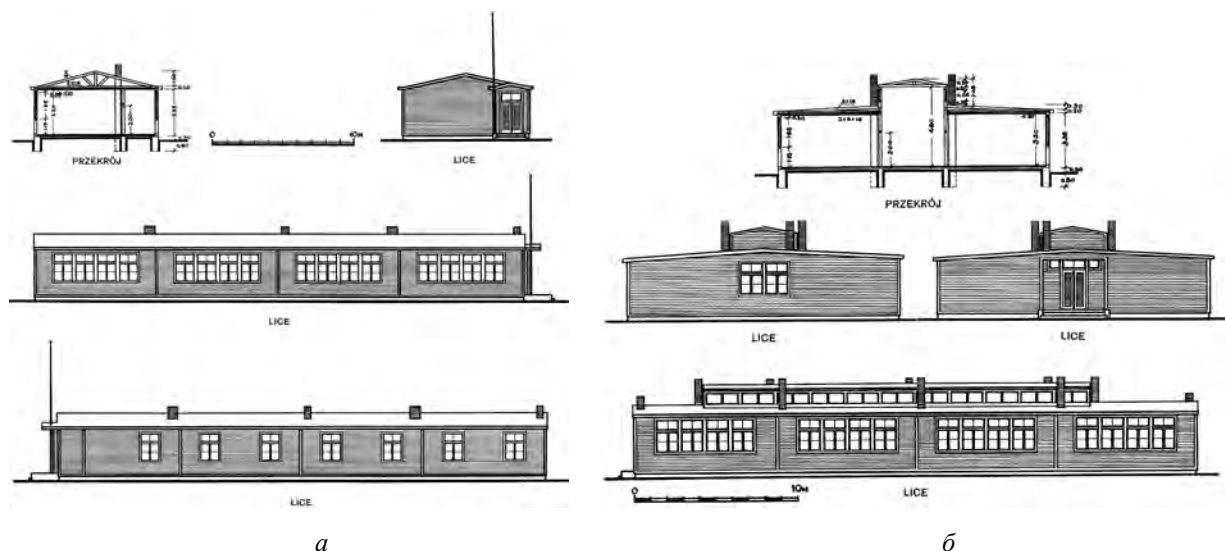

Рис. 8. Типові проекти дерев'яних шкіл Галичини стовпної конструкції – із зошита IV:
а – проект № 1 чотирикласної школи [13, 13]; б – проект № 6 семикласної школи [13, 21]

Відомо також, що типові проекти народних шкіл Галичини виконав Т. Мюнніх, використавши в них форми двокласної школи в Окоцімі, яку запроєктував Т.-М. Тальовський після 1888 р. [3, 141].

Висновки

Вперше введено в науковий обіг фактологічні та аналітичні матеріали про типові проекти дерев'яних шкіл Галичини першої чверті XX ст., які засвідчують, що їх проектантами були такі митці, як: Ф. Куммант, львівський інж.-арх. М. Осинський, В. Паук, Г. Рутківський. Загалом, виділено два типи дерев'яних шкіл першої чверті XX ст., запроєктованих у модерні: 1) зрубної конструкції – в стилі дерев'яного народного будівництва; з елементами „садибного” та „швейцарського” стилів; 2) стовпної, каркасної чи фахверкової конструкції, зведені під впливом раціоналістичної течії.

Описані типові проекти дерев'яних шкіл можуть бути корисними під час реставрації досліджуваних об'єктів, а також реалізовані в сучасних умовах чи стати аналогами для проектування нових об'єктів. Варто зазначити, що дерев'яні школи мають велику перевагу над мурованими: 1) в районах з середнім та високим рівнем сейсмічної активності, наприклад, на теренах Українських Карпат; 2) завдяки дешевизні (що особливо актуально, оскільки дасть змогу звести низку шкіл у тих сільських поселеннях, де їх немає, тому школярам необхідно долати по 7 км чи ж дітей доводиться віддавати у школи-інтернати); 3) з погляду енергозаощаджування; 4) в разі їх використання для сліпих або дітей з вадами зору, які часто мають також порушення слуху та мобільності, оскільки в них є змога застосування широкого спектра фактур підлоги, стін, поручнів, що відрізняються фактурою поверхні залежно від місця розташування, відіграючи роль тактильних маркерів, що полегшують самопозиціонування (наприклад, різьблення у вигляді інформативних вказівників тощо); 5) з погляду відображення етнічних особливостей в дерев'яній архітектурі, оскільки сприятиме естетичному та ментальному розвитку учнів.

1. „Відбудова знищених осель в Східній Галичині”. *Часть II. Українська загорода: проекти хат і будинків господарських. Опрацював арх. А. Лушпинський.* – Львів : Видавництво „Технічної Комісії” при Краєвім Товаристві господарскім „Сільський господар” у Львові, 1916. – 15 арк. – Укр. мовою. 2. Дячок О. М. *Принципи формування архітектури шкіл з нетрадиційними методами навчання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. арх.* / Оксана Миронівна Дячок / – К.: КНУБА, 2000. – Укр. мовою. 3. *Майстер неоготики Теодор Маріан Тальовський (1857–1910) // Гранкін П. Статті (1996–2007) / Павло Гранкін.* – Львів : Центр Європи, 2010. – 320 с. – С. 141. – 200 прим. – (Укр. мовою). 4. *План будівництва народної школи в селі Дубовці / Типовий план будівництва сільських початкових шкіл, затверджений Міністерством. 1931 р. Кураторія Львівського шкільного округу м. Львів / Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ) у м. Львові: фонд 179, опис 2а, справа 253, 1 арк.* 5. *Плани будинків початкових шкіл в невістановлених місцевостях. б/д / Кураторія Львівського шкільного округу м. Львів / ЦДІАУ у м. Львові: ф. 179, оп. 2а, спр. 299, 8 арк. – Арк. 1.* 6. *Проскураков В. І., Шулдан Л. О. Архітектура шкільних будівель. Принципи удосконалення з урахуванням енергозаощаджування: навч. посіб. / В. І. Проскураков, Л. О. Шулдан.* – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 244 с. – Укр. мовою. 7. *Типові плани шкіл с. В'язівниця (Ярославського повіту) і містечка Миколаєва. 1920–1921 рр. / ЦДІАУ у м. Львові: ф. 146, оп. 48, зв'язка 10, спр. 163, 8 арк. – Пол. рукопис.* 8. *Школа й освіта в Галичині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histua.com/knigi/narisi-z-istorii-ukraini/shkola-j-osvita-v-galichini>.* – Укр. мовою. 9. *Projekt №2. Szkoła jednoklasowa. Kubatura budynku szkolnego: 710 m³ / Projekty budynków szkół powszechnych. Zeszyt I.* – Warszawa, 1925. – 3000 egz. // *Проект технічної документації побудови типових будинків початкових шкіл у Львівському окрузі. 1925 р. / ЦДІАУ у м. Львові: ф. 179, оп. 2а, спр. 228, 61 арк. – Арк. 19. – С. 34–35. – (польськ. мовою).* 10. *Projekt №8. Szkoła dwuklasowa. Kubatura budynku szkolnego: 1183 m³ / Projekty budynków szkół powszechnych. Zeszyt I.* – Warszawa, 1925. – 3000 egz. // *Проект технічної документації побудови типових будинків початкових шкіл у Львівському окрузі. 1925 р. / ЦДІАУ у м. Львові: ф. 179, оп. 2а, спр. 228, 61 арк. – Арк. 23. – С. 42–43. – (польськ. мовою).* 11. *Projekt №9. Szkoła dwuklasowa. Kubatura budynku szkolnego: 1269 m³ / Projekty budynków szkół powszechnych. Zeszyt I.* – Warszawa, 1925. – 3000 egz. // *Проект технічної документації побудови типових будинків початкових шкіл у Львівському окрузі. 1925 р. / ЦДІАУ у м. Львові: ф. 179, оп. 2а, спр. 228, 61 арк. – Арк. 24. – С. 44–45. – (польськ. мовою).* 12. *Projekty budynków szkół powszechnych. Zeszyt 3.* – Warszawa, 1931 // *Збірник типових проектів будівництва шкіл. 1931 р. Кураторія Львівського шкільного округу / ЦДІАУ у м. Львові: ф. 179, оп. 2а, спр. 252; 88 арк. – Арк. 36–39. – (польськ. мовою).* 13. *Projekty budynków szkół powszechnych. Zeszyt 4. Budzunki drewniane.* – Warszawa, 1932. – 40 s. / *Планы строительства зданий народных школ. 1932 г. / ЦДІАУ у м. Львові: ф. 179, оп. 2а, спр. 255, 24 арк. – (польськ. мовою).*